

Preseli

CYFLWYNIAD

Bydd y llyfryn hwn o gymorth i chi archwilio cynhanes cudd tirlun Preseli a ffynhonnell meini glas Côr y Cewri. Mae'r daith gerdded hon wedi ei chynllunio i alluogi ymwelwyr i gychwyn ar ddewis o fannau ar lwybr bws cerddwyr y Ddraig Werdd. I'r rhai sydd am ddiwrnod allan yn y bryniau, llwybr posibl yw cychwyn yn y maes parcio yn ymyl Foel Eryr a chroesi'r copaon i Foel Drygarn (neu i'r gwrthwyneb os nad yw dringo Foel Drygarn yn ormod o her). Nodir hefyd deithiau cerdded at safleoedd pellach o ddiddordeb, gan gynnwys meini hirion Tafarn-y-bwlch, y siambr gladdu Neolithig, Beddyrafanc, a'r man uchaf yn y Preseli, Foel Cwmcervyn. Gellir dod o hyd i fap yn dangos y llwybr a awgrymir ar du mewn y clawr cefn.

INTRODUCTION

This guide will help you explore the hidden prehistory of the Preseli landscape and the source of the Stonehenge bluestones. The walk has been designed to allow visitors to start at alternative points along the route of the Green Dragon walkers' bus. For those looking for a day out in the hills, a suggested route is to start at the car park near Foel Eryr and cross the peaks to Foel Drygarn (or vice versa if the ascent to Foel Drygarn isn't too daunting). Shorter walks to further sites of interest are also indicated, including the Tafarn-y-bwlch standing stones, the Neolithic chambered tomb 'Beddyrafanc' and the highest point in the Preselis, Foel Cwmcervyn. A map showing the suggested routes can be found on the inside back cover.

Gors Fawr

MICK SHARP PHOTOGRAPHY; CLAWR BLAEN/FRONT COVER: MICK SHARP PHOTOGRAPHY

GWYBODAETH AM Y DAITH

Tirwedd: Amrywiol
Pellter: Oddeutu 12km
Amser: Cyfanswm; 4 awr
Llwybrau: Heb eu nodi ond yn hawdd eu dilyn at ei gilydd
Map: OS Landranger 145
Brasamcan yw'r holl amseroedd a phellteroedd. Byddwch wedi paratoi. Gwisgwch esgidiau cerdded cryfion. Ewch â dillad twym sy'n dal dŵr a phegyn bwyd gyda chi.

WALK INFORMATION

Terrain: Variable
Distance: c.12 km
Time: Total: 4 hours
Paths: Not marked but generally easy to follow
Map: OS Landranger 145
All times and distances are approximate. Be prepared. Wear strong walking boots. Take warm waterproof clothing and a packed lunch with you.

MICK SHARP PHOTOGRAPHY

Y Chevaux-de-frise ym mryngaer Oes Haearn Carn Alw *The Chevaux-de-frise at Carn Alw Iron Age hillfort*

DEFNYDDIO'R LLYFRYN HWN

Rhaid defnyddio'r llyfryn hwn ar y cyd â map sy'n dangos y dirwedd yn fwy manwl, fel map OS Landranger (145). I fod yn ddiogel ar yr ucheldir, gwnewch yn siwr eich bod yn gymwys mewn darllen mapiau, a dywedwch wrth eraill ble rydych yn mynd.

USING THIS GUIDE

This guide must be used in conjunction with a map which shows the terrain in greater detail, such as the OS Landranger map (145). To be safe in the uplands, make sure you are a competent map-reader, and tell others where you are going.

Amlinell greigiog meini glas Carn Menyn

The jagged jawline of Carn Menyn bluestones

Ers meitin, mae'r Preselau wedi bod yn ffocws i weithgarwch pobl, o gynhanes hyd heddiw. Tua 4000CC, fe ddechreuodd y ffermwyr cyntaf yng Nghymru adeiladu beddrodau siambr, fel Beddyrafanc ger Brynberian. Fe ddechreuodd hyn draddodiad o adeiladu henebion a barhaodd ymhell i mewn i'r Oes Efydd, tua 1300CC. Wrth i bobl addasu at ffordd newydd o fyw fel ffermwyr, fe symudodd y pwyslais at adeiladu aneddiadau parhaol - fel y bryngaer a lwyfannau gwastad ar gyfer tai ar Foel Drygarn.

Yn ystod yr Oes Neolithig a'r Oes Efydd, adeiladwyd amrywiaeth eang o fathau gwahanol o henebion defodol ac angladdol yn y brynau hyn, gan gynnwys beddrodau, meini hirion, crugiau cylchog a charneddau claddu. Fe welwch chi bob un o'r rhain ar y llwybr hwn. Roedd y prosesau a'r defodau yn ymwneud â marwolaeth a chladdu yn y cyfnod cynhanes yn hynod o gymhleth, ac fe'u gwelwyd yn newid yn raddol dros 2000 o flynyddoedd. Roedd y newid yn arddulliau'r henebion yn adlewyrchu newidiadau mewn tueddiadau cymdeithasol, economaidd a chrefyddol.

The Preselis have long been the focus of human activity from prehistoric times to the present day. In around 4000BC, the first farmers in Wales began building chambered tombs, such as Beddyrafanc near Brynberian. This began a tradition of monument building that continued well into the Bronze Age, c.1300BC. As people adapted to a new way of life as farmers, emphasis shifted to the construction of permanent settlements – such as the hillfort and levelled platforms for houses on Foel Drygarn.

During the Neolithic and Bronze Age a wide variety of different types of funerary and ritual monuments were constructed in these hills, including tombs, standing stones and burial cairns. You will come across all of these on this trail. The processes and rituals that surrounded death and burial in prehistoric times were highly complex, and they changed gradually over the course of 2000 years. Changing monument styles reflect changing social, economic and religious trends.

Y BRIF DAITH

THE MAIN ROUTE

FOEL ERYR I FOEL DRYGARN

FOEL ERYR TO FOELDRYGARN

FOEL ERYR

Golwg trwy lygad eryr

Fel taith gerdded fer iachus yn ei hawl ei hun neu fan cychwyn da ar gyfer y prif lwybr, mae Foel Eryr i'w gweld yn amlwg o faes parcio'r Ymddiriedolaeth Genedlaethol, ar y B4329, rhwng New Inn a Thafarn-y-bwlch. Dyma'r man uchaf ar ben gorllewinol Mynydd Preseli a cheir golygfeydd paroramaidd oddi yno. Mae goleudwr arsylwi'r Parc Cenedlaethol o gymorth i ddehongli'r hyn a welir. Yn goron ar y copa ceir beddrod crwn o gerrig o'r Oes Efydd, wedi ei godi mae'n debyg i orchuddio claddfa. 210m i'r gogledd o'r beddrod mae dau faen hir Cerrig Lladron.

FOEL ERYR

An Eagle's Eye view

A bracing short walk in its own right or a good starting point for the main trail, Foel Eryr – 'the hill of the eagle' - is clearly visible from the National Park car-park, on the B4329, between New Inn and Tafarn-y-bwlch. It is the highest point at the western end of Mynydd Preseli and it commands panoramic views. A National Park observation beacon helps to interpret what can be seen. The summit is crowned by a Bronze Age stone-built round barrow, presumably made to cover a burial. 210m to the north of the barrow are the Cerrig Lladron standing stone pair.

Gan olrhain eich camau yn ôl i'r maes parcio a chadw'r goedwig ar y dde i chi, mae'r llwybr yn eich arwain fyny at dirlun cynhanesyddol y Preseli. Wrth i chi groesi'r grib tua'r dwyrain, anelwch am Foel Drygarn, a byddwch yn troedio'r hen ffordd hynafol. Er ei fod bellach yn ddigon anghysbell, roedd y llwybr hwn unwaith yn dramwyfa bwysig.

Retracing your steps back to the carpark and keeping the forest on your right, the trail leads you up into the prehistoric landscape of the Preselis. As you cross the ridge eastwards, heading for Foel Drygarn, you are walking the ancient routeway. Although now well off the beaten track, this pathway was once an important thoroughfare.

Carnedd cerddwyr yn Foel Feddau

Walker's cairn at Foel Feddau

FOEL FEDDAU

Bedd â golygfa

Wrth i chi godi'n uwch mae'r arwydd nesaf ar y llwybr yn dod i'r golwg o'ch blaenau – y beddrod crwn o'r Oes Efydd ar ben Foel Feddau (NGR SN10233237). Mae'r beddrod hwn, tua 30m mewn diamedr, bellach wedi ei orchuddio â glaswellt ac mae carnedd cerddwyr yn cael ei chodi ar ei ymyl, arfer sy'n amlwg yn peri difrod i'r safle ac un na ddylid ei annog. Dylech allu gweld y beddrod yn Foel Eryr o hyd i'r gorllewin ac mae Carn Bica o'ch blaen. Lleolwyd y carneddi hyn i gael digon o amlygrwydd a chredir bod pwysigrwydd i'r ffaith eu bod yn gallu gweld ei gilydd.

FOEL FEDDAU

A tomb with a view

As you gain height the next trail marker becomes clearly visible ahead – the Bronze Age round barrow surmounting Foel Feddau (NGR SN10233237). This barrow, some 30m in diameter, is now grassed over and a walkers' cairn is being built on its edge, a practice that is obviously damaging to the site and is not to be encouraged. The barrow at Foel Eryr should still be seen to the west and Carn Bica lies ahead. These cairns were sited to have enhanced prominence and the intervisibility between them is believed to have been important.

CARN BICA A BEDD ARTHUR

Cylch carreg sgwâr

Maer brig creigiog Carn Bica yn ganolbwynt amlwg ac mae carnedd o gerrig sychion wedi ei chodi ar y graig naturiol. O dan y copa tua'r dwyrain ceir "cylch cerrig" neu dir caeëdig is-betryalog, Bedd Arthur (NGR SN13063251). Yn ymddangosiadol mae wedi ei osod ar deras wedi ei dorri'n unswydd, mae yma glawdd isel gyda cherrig unionsyth wedi eu gosod yn y ddaear oddi mewn iddo. Efallai nad yw'r safle yn fawreddog ond mae'r lleoliad gwych, ar esgair o rostir gwyllt, yn rhoi ei ysblander ei hun iddo.

CARN BICA AND BEDD ARTHUR

A square stone circle

The craggy outcrop of Carn Bica is an obvious focal point and a drystone cairn has been created around the natural rock. Below the summit to the east is a sub-rectangular "stone-circle" or enclosure, Bedd Arthur – "Arthur's grave" (NGR SN13063251). Seemingly set on a deliberately cut terrace, it consists of a low bank with earthfast upright stones within. The site may be modest but the wonderful location, on a ridge of wild moorland, lends it its own grandeur.

*Uchod: safle ysblennydd Bedd Arthur (yn y golwg ar y gwaelod i'r dde)
Chwith: Gorffwysfa frenhinol – Carn Bica yn edrych dros gerrig Bedd Arthur*

*Above: The spectacular setting of Bedd Arthur (visible bottom right);
Left: A regal resting place - Carn Bica overlooking the stones of Bedd Arthur*

Carn Menyn – y garreg las

Carn Menyn – out of the blue

CARN MENYN

Tarddiad criw gerrig

Mae tirlun creigiog gyda cherrig drosto ym mhobman yn eich llyncu wrth gerdded i fyny Carn Melyn. Dyma ffynhonnell y garreg las enwog (dolerid), a ystyrir yn werthfawr er mwyn gwneud bwyelli cerrig ac a drawsgludwyd i Wastatir Caersallog i ffurfio y rhan fwyaf o gylch mewnol Côr y Cewri. Ceir peth dadlau ai pobl yntau symudiad rhewlifol a symudodd y cerrig. Dangosir arwyddocâd y safle yn amlwg gan nifer y safleoedd cynhanesyddol cynnar a gofnodir yma, gan gynnwys ystafell gladdu Neolithig a ffatri wneud bwyelli cerrig.

CARN MENYN

Origins of a rock group

A jagged boulder strewn landscape engulfs you as you walk up Carn Menyn. This is the source of the prestigious bluestone (dolerite), prized for making stone axes and transported to Salisbury Plain to form most of the inner ring at Stonehenge. There is some debate as to whether people or glacial action moved the stones. The significance of the site is clearly shown by the number of early prehistoric sites recorded here, including a Neolithic chambered tomb and stone-axe factory.

© HAWLEIRAINT Y GORON: COMISIWN BRENHINOL HENEBION CYMRU/© CROWN COPYRIGHT: ROYAL COMMISSION ON THE ANCIENT AND HISTORICAL MONUMENTS OF WALES

Y tair carnedd o'r Oes Efydd oddi mewn i ragfuriau o'r Oes Haearn. Mae'r llwyfannau tai gwastad yn britho'r safle

FOEL DRYGARN

Diweddu ar nodyn uchel

Nodir pen draw'r llwybr gan fryngaer drawiadol o'r Oes Haearn, Foel Drygarn (NGR SN15743359) – “moel y tair carnedd” – wedi ei henwi ar ôl y tri beddrod crwn anferth o'r Oes Efydd sydd y tu mewn i'r amddiffynfeydd. Mae'r nifer o lwyfannau tai sy'n britho'r safle yn awgrymu bod gan y fryngaer boblogaeth eithaf niferus ac eto ymddengys i'r carneddi cynnar gael eu parchu ar waethaf y ffaith eu bod yn ffynhonnell amlwg ar gyfer deunydd adeiladu. Gellir gweld bryngaer arall o'r Oes Haearn, Carn Alw (NGR SN138336), tua'r gorllewin. Yma atgyfnerthir yr amddiffynfeydd gan *cheveaux de frise* – nifer o gerrig ar eu sefyll wedi eu gosod yn y ddaear i greu rhwystr ychwanegol (gweler y ffotograff ar dudalen 4). Mae llwybr eithaf serth o ochr ddwyreiniol Foel Drygarn yn eich arwain at lôn fferm ac oddi yno at fan parcio ar y ffordd gefn sy'n rhedeg yn gyfochrog â'r A478. Ychydig filltiroedd i lawr y ffordd o'r diweddbwynt hwn mae cylch cerrig adnabyddus Gors Fawr.

GORS FAWR

Cylch mewn carreg

Mae'r Preseli yn gefndir yn creu safle llawn awyrgylch i Gylch Cerrig Gors Fawr, yng nghanol perfeddion gwyllt y rhostir. Credir bod y lleoliad yn hanfodol i gofebion o'r fath, yn creu cyswllt pendant rhwng y tirlun ffisegol a'r tirlun nefol a reolai'r tymhorau a threigl amser. Codwyd y gofeb a gadwyd yn dda yn yr Oes Efydd -Neolithig (Diwedd 3ydd-zil mileniwm CC). Yn fwy o hirgrwn nag o gylch, mae wedi ei wneud o 16 o gerrig bychain dros arwynebedd o ryw 22.5m. Wedi ei lleoli o fewn golwg i ffynhonnell y cerrig glas, Carn Menyn, mae o leiaf un o'r cerrig yn ddolerid glas. Ceir dwy garreg dal i'r gogledd ddwyrain o'r cylch ac mae'r ardal o'i hamgylch yn gerrig drosti, o bosibl yn cuddio nodweddion archaeolegol eraill.

Foel Drygarn –The three Bronze Age cairns within Iron Age ramparts. The levelled house platforms pockmark the site

FOEL DRYGARN

Finishing on a high

The end of the trail is marked by the impressive Iron Age hillfort of Foel Drygarn (NGR SN15743359) – “the hill of the three Cairns” – named after the three massive Bronze Age round barrows located within the defences. The number of house platforms that pockmark the site suggests the hillfort was quite densely occupied yet the earlier cairns appear to have been respected despite their obvious source of building material. Another Iron Age hillfort, Carn Alw (NGR SN138336), can be seen to the west. Here the defences are strengthened by a *Cheveaux de frise* – numerous upright stones set into the ground to create an added obstacle (see photograph on page 4). A fairly steep path from the eastern side of Foel Drygarn leads you down to a farm track and from there to a parking spot on the minor road that runs parallel to the A478. A few miles down the road from this finishing point is the well-known stone circle of Gors Fawr.

GORS FAWR

Circle set in stone

The backdrop of the Preselis creates an atmospheric setting for the Gors Fawr Stone Circle, in the middle of the isolated wilds of the moor. It is thought that the setting was integral to such monuments, creating a tangible link between the physical landscape and the celestial landscape that controlled the seasons and the passage of time. This well-preserved monument was built in the Neolithic-Bronze Age (Late 3rd-2nd millennium BC). Rather more of an oval than a circle, it comprises 16 small stones encompassing an area of some 22.5m. Located in sight of the source of the bluestones, Carn Menyn, at least one of the stones is blue dolerite. There are two tall stones to the northeast of the circle and the surrounding area is boulder strewn, possibly concealing other archaeological features.

Man Uchaf – Foel Cwmcerwyn

SAFLEOEDD O DDIDDORDEB YCHWANEGOL

FOEL CWM CERWYN

Mynydd y chwedlau

Yn 536m Foel Cwmcerwyn yw'r pwynt uchaf ar fynyddoedd y Preseli ac yn Sir Benfro gyfan. Yn fynydd y meirw, dyma safle pedwar beddrod crwn o'r Oes Efydd ac mae ei bwysigrwydd wedi lledaenu i fyd chwedl. Yma yn ôl chwedl o'r 10fed ganrif o'r Mabinogion, yr ymladdodd Arthur a'i filwyr yn erbyn y baedd hud, y Twrch Trwyth. Gellir cyrraedd y copa oddi ar y prif lwybr neu o bentref Rosebush tua'r de orllewin.

High point – Foel Cwmcerwyn

ADDITIONAL SITES OF INTEREST

FOEL CWM CERWYN

Mountain of myth

At 536m Foel Cwmcerwyn is the highest point of the Preseli range and of Pembrokeshire as a whole. A hill of the dead, it is the site of four Bronze Age round barrows and its importance has spread into myth. Here, according to 10th Century tales from The Mabinogion, Arthur and his warriors fought with the magic boar, Twrch Trwyth. The summit can be reached from the main trail or from the village of Rosebush to the southwest.

BEDDYRAFANC

Cofeb anghenfil

Oddi ar y llwybrau amlwg mewn ucheldir corsiog anghysbell ceir Beddyrafanc (NGR SN10793459) – 'bedd yr anghenfil' – siambr gladdu Neolithig. Mae deg pâr o gerrig ar eu sefyll yn ffurfio rhodfa 10m o hyd yn arwain at ystafell fechan wedi ei chreu o saith carreg arall, yn ffurfio siâp "P". Mae'r siambr, yr oedd carnedd yn ei gorchuddio unwaith mae'n debyg, wedi ei halinio D-G, gyda'r agoriad wedi ei alinio ar godiad haul dydd hirddydd haf. Mae peth o ddeunydd y garnedd yn aros hyd heddiw, ond mae unrhyw gapfeini wedi diflannu. Mae ganddi ffurf anarferol a gallai fod dan ddylanwad traddodiad carneddi hir Iwerddon. Y ffordd orau at y safle yw oddi ar y llwybr troed sydd wedi ei nodi oddi ar y B4329, i'r GDD o Frynberian.

TAFARN-Y-BWLCH

Marcwyr yr Oes Efydd

Mae nifer o feini hirion o'r Oes Efydd i'w cael o hyd o amgylch Tafarn-Y-Bwlch, i'r de orllewin o Frynberian. Ni wyddys gwir natur y cofebion hyn, er y tybir bod ganddynt swyddogaeth grefyddol neu seremonïol. Efallai eu bod hefyd wedi'u defnyddio fel marcwyr ar y tirlun.

Mae cerrig Waun Mawn yn cynnwys grŵp (NGR SNo8382340) a oedd unwaith o bosibl yn ffurfio cylch, gydag un ar ei sefyll yn 1.5m o uchder a thair ar eu gorwedd. I'r gorllewin (NGR SNo8033395) saif carreg 'ddiemwnt hirfain', 2m o uchder. Mae pâr o gerrig yn sefyll ar fwllch drwy'r brynau (NGR SNo8143370) a gallent hwythau hefyd fod yn farcwyr, yn ogystal â bod o bwysigrwydd angladdol neu ddefodol arall. Yn wir, mae maen hir arall eto ar ymyl y briffordd (NGR SNo8143370), ac er ei fod mae'n debyg yn gofeb gynhanesyddol, gallai hefyd fod yn gyfeirbwntydd mwy diweddar.

BEDDYRAFANC

Monster monument

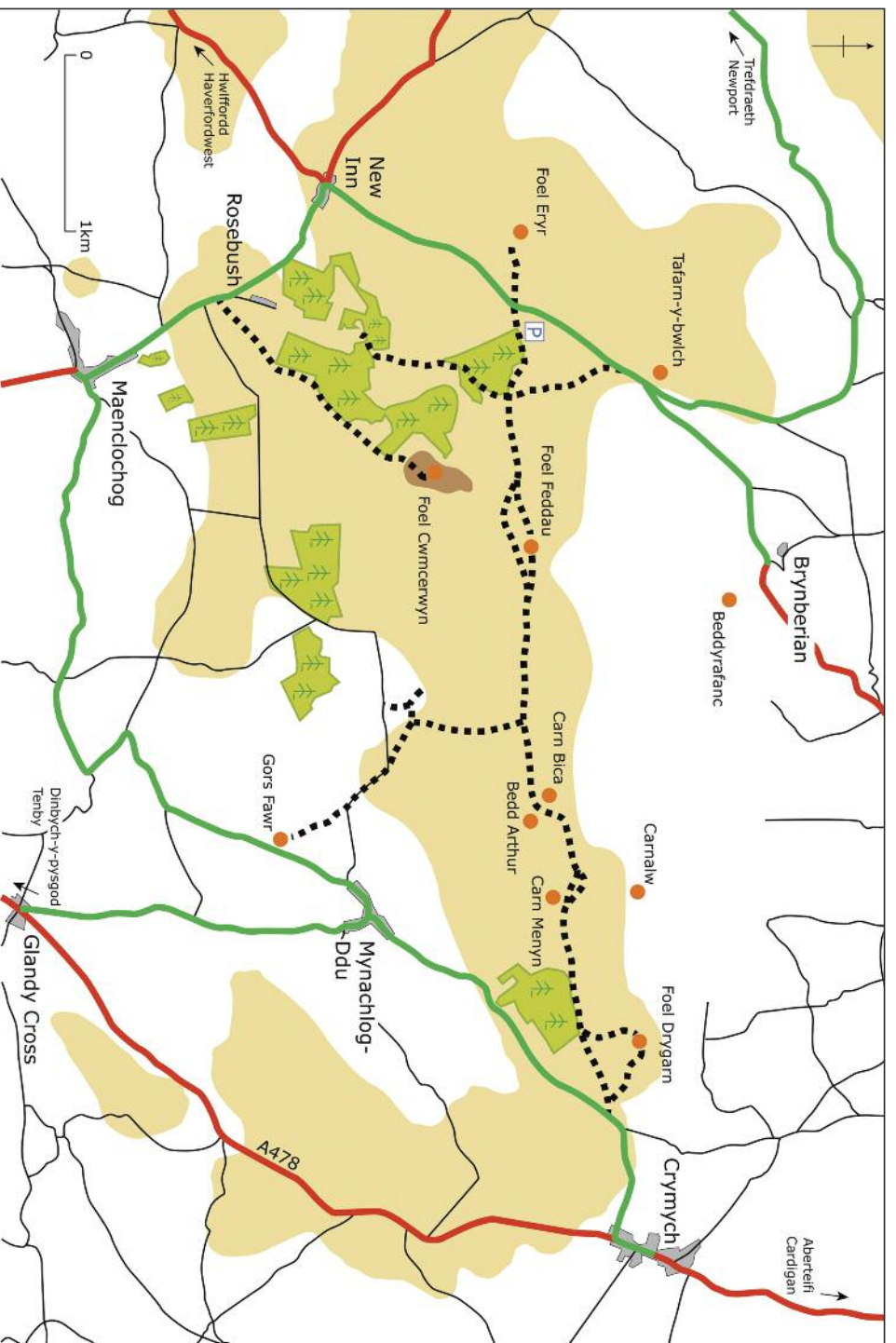
Off the beaten track in remote, boggy upland lies Beddyrafanc (NGR SN10793459) – 'the grave of the monster' – a Neolithic chambered tomb. Ten pairs of upright stones form a 10m long passage leading to a small chamber created by a further seven stones, forming a "P" shape. The chamber, probably once covered by a cairn, is aligned E-W, the opening aligned on the midsummer sunrise. Some cairn material survives today but any capstones have been removed. Its form is unusual and may have been influenced by the Irish long cairn tradition. This site is best accessed from the footpath marked off the B4329, to the NE of Brynberian.

TAFARN-Y-BWLCH

Bronze Age markers

A number of Bronze Age standing stones survive around Tafarn-Y-Bwlch, to the southwest of Brynberian. The true nature of these monuments is unknown, although it is assumed that they had a religious or ceremonial function. They may also have served as markers within the landscape.

Waun Mawn stones include a group (NGR SNo8382340) that possibly once formed a circle, one standing 1.5m high and three recumbent, and to the west (NGR SNo8033395) stands a tall 'elongated diamond' stone, 2m tall. A pair of stones stands on a pass through the hills (NGR SNo8143370) and may have acted as markers, while also being of other funerary or ritual importance. Indeed, a further standing stone on the edge of the main road (NGR SNo8143370), while probably a prehistoric monument, could possibly be a more recent waymarker.

PRESELLI

- ALLWEDD**
- LMWYBR TROED
 - PRIF FANNNAU O DDIDDORDEB
 - PRIF FFORDD
 - LMWYBR BYSIAU
 - FFORDD GEFN
 - TIR DROS 250M

- KEY**
- FOOTPATH
 - MAIN SITES OF INTEREST
 - MAIN ROAD
 - BUS ROUTE
 - MINOR ROAD
 - LAND OVER 250M

SUT MAE CYRRAEDD YNO

Ar fws: ar Wibiwr Strwmhwl (404) a Bws Cerddwyr Draig Werdd y Preseli. Mae gwasanaethau bws lleol eraill hefyd – gweler y gwasanaethau lleol a rhanbarthol ar www.pembrokeshire.gov.uk

Mewn car: Parcio wrth Foel Eryr oddi ar y B4329, i'r gogledd o New Inn. Ar gyfer Foel Drygam, cymewch yr A478 i Grymych ac os ydych yn mynd tua'r gogledd, trowch i'r chwith cyn cyrraedd y dref; trowch i'r dde ar ôl y dref os ydych yn mynd tua'r de. Dilynwch y ffordd gefn i'r chwith ac mae parcio mewn cilfan ar gael ychydig ymhellach draw. Gellir cyrraedd Gors Fawr ymhellach i'r de ar hyd y ffordd hon, y tu draw i Fynachlog Ddu.

HOW TO GET THERE

By bus: via the Strumble Shuttle (404) and the Preseli Green Dragon Walkers Bus. There are also other local bus services - see local and regional services at www.pembrokeshire.gov.uk

By car: Parking at Foel Eyr off B4329, north of New Inn. For Foel Drygam, take A478 to Crymych and, if heading north, turn left just before the town; right just after the town if heading south. Follow minor road around to the left and layby parking is available a short distance down. Gors Fawr can be reached further south along this road, beyond Mynachlogddu

CÔD CEFN GWLAD

- Parchu
- Diogelu
- Mwynhau
- Byddwch yn Ddiogel – cynlluniwch ymlaen llaw a dilyn pob arwydd.
- Gadewch glwydi ac eiddo fel y'u cawsoch.
- Diogelwch blanhigion ac anifeiliaid, a mynd â'ch sbwriel adref.
- Cadwch reolaeth dynn ar gŵn.
- Ystyriwch bobl eraill.

Ymddiriedolaeth Archaeolegol Dyfed
Neuadd y Sir, Stryd Caerfyrddin, Llandeilo,
Sir Gaerfyrddin SA19 6AF
01558 823121
www.archaeolegdyfed.org.uk
ebost info@dyfedarchaeology.org.uk

THE COUNTRYSIDE CODE

- Respect
- Protect
- Enjoy
- Be Safe - plan ahead and follow any signs.
- Leave gates and property as you find them.
- Protect plants and animals, and take your litter home.
- Keep dogs under close control.
- Consider other people.

Dyfed Archaeological Trust
The Shire Hall, Carmarthen Street, Llandeilo,
Carmarthenshire SA19 6AF
01558 823121
www.dyfedarchaeology.org.uk
email info@dyfedarchaeology.org.uk